

MODERNÍ DĚJINY



Paul
Krugman

návrat
ekonomické
krize

Vyšehrad

Paul Krugman

návrat
ekonomické
krize

VYŠEHRA D

Tištěnou knihu si můžete zakoupit na
www.ivysehrad.cz

Paul Krugman
Návrat ekonomické krize

Edice Moderní dějiny
Z anglického originálu The Return of Depression
Economics and the Crisis of 2008, vydaného
nakladatelstvím W. W. Norton & Company roku 2009,
přeložila Eva Křístková
Obálku a grafickou úpravu navrhl Vladimír Verner
Odpovědný redaktor Martin Žemla
E-knihu vydalo nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
roku 2012 jako svou 1037. publikaci
Vydání v elektronickém formátu pdf první
podle 1. vydání v tištěné podobě
Doporučená cena E-knihy 130 Kč

Nakladatelství Vyšehrad, spol. s r. o.,
Praha 3, Víta Nejedlého 15
e-mail: info@ivysehrad.cz
www.ivysehrad.cz

Paul Krugman: The Return of Depression
Economics and the Crisis of 2008

Copyright © 2009, 1999 by Paul Krugman
Translation © 2009 Eva Křístková

ISBN 978-80-7429-258-3
pdf

OBSAH

Úvod	9
1. „Ústřední problém byl vyřešen“	15
Kapitalismus triumfující / 16	
Zkrocení hospodářského cyklu / 20	
Technologie v roli spasitele / 26	
Plody globalizace / 28	
Skeptikové a kritici / 31	
2. Ignorovaná varování: latinskoamerické krize	32
Mexiko: vývoj od osmdesátých let / 34	
Argentinský rozchod s minulostí / 39	
Špatný rok pro Mexiko / 42	
Tequilová krize / 45	
Velká záchrana / 49	
Mylné ponaučení / 50	
3. Japonská past	54
Japonsko je jednička / 55	
Bublina, oběti a potíže / 58	
Plíživá deprese / 63	
Japonská past / 64	
Bezmocné Japonsko / 67	
Ozdravení japonské ekonomiky / 71	
4. Asijské krize	72
Boom / 72	
2. červenec 1997 / 78	
Zhroucení / 81	
Nákaza / 84	
Proč Asie? A proč v roce 1997? / 86	
Epilog: Argentina 2002 / 89	
Otázka do prance / 91	
5. Zavádějící role politiky	92
Jak se mezinárodní měnový systém nevyvíjel / 94	
Nebezpečí spekulací / 99	
Hra o důvěru / 100	
Zhoršil situaci MMF? / 103	
6. Páni vesmíru	106
Co je to za bestii? / 106	
Legenda George Sorose / 108	
Šílenství premiéra Mahathira / 111	
Útok na Hongkong / 113	
Potěmkinovská ekonomika / 117	
Panika v roce 1998 / 119	

7. Greenspanovy bubliny	124
Éra Alana Greenspana / 124	Designovaný řidič Ameriky / 126
Greenspanovy bubliny / 128	Když bubliny prasknou / 134
8. Stínové bankovníctví	136
Dějiny bankovníctví v kostce / 136	Systém stínového bankovníctví / 140
Zhoubné zanedbání / 144	
9. Suma všech obav	146
Krach na realitním trhu a jeho dopady / 147	Nebankovní bankovní
krize / 150	Federální rezervní systém ztrácí dech / 152
Prapůvod všech	měnových krizí / 156
Globální propad / 158	
10. Návrat ekonomiky deprese	160
Co je ekonomika deprese? / 160	Co dělat: naléhavá potřeba jednat / 162
Finanční reforma / 166	Síla idejí / 168

ÚVOD

Většina ekonomů, pokud o věci vůbec uvažují, pokládá Velkou hospodářskou krizi 30. let za zbytečnou tragédii, ke které nemuselo nutně dojít. Kdyby se jen tenkrát Herbert Hoover tvářil v tvář ekonomickému propadu nesnažil vyrovnávat rozpočtové schodky; kdyby centrální banka nebránila zlatý standard na úkor domácí ekonomiky; kdyby jen tehdejší úředníci urychleně nalili do ohrožených bank hotovost a uklidnili tak paniku, jež se kolem nich v letech 1930–31 strhla – pak by krach na burze v roce 1929 vedl jen k běžné recesi, na kterou by se rychle zapomnělo. Národohospodáři i politici se ale poučili – žádný novodobý ministr financí by se jistě neztotožnil se slavnou radou Andrewa Mellona „zlikvidovat práci, zlikvidovat akcie, zlikvidovat zemědělce, zlikvidovat nemovitosti ... zbavit systém všeho prohnílého“ –, a tak se nic takového jako Velká hospodářská krize už nikdy nemůže opakovat.

Anebo může? Koncem 90. let zažila skupina asijských zemí – ekonomik, odkud pochází přibližně čtvrtina celosvětové produkce a kde žije tři čtvrtě miliardy lidí – hospodářský pokles, který se až děsivě podobal Velké hospodářské krizi. Stejně jako ve třicátých letech 20. století udeřila i tato recese jako blesk z čistého nebe, navíc v době, kdy většina analytiků předpovídala trvalou konjunkturu, a to dokonce ještě tehdy, kdy už propad začínal nabírat na síle. A stejně jako ve třicátých letech konvenční ekonomické nástroje na tuto recesi nezabíraly, ba leckdy dokonce působily kontraproduktivně. Při zjištění, že se něco takového může stát i v moderní době, měl přeběhnout mráz po zádech každému, kdo má jen trochu ponětí o historii.

Mě tedy rozhodně zamrazilo. První vydání této knihy reagovalo na asijskou krizi devadesátých let. Zatímco mnozí v této krizi spatřovali specifický asijský fenomén, já jsem v ní viděl neblahé znamení pro

všechny – varování, že problémy hospodářské deprese v moderním světě nezmizely. Mé obavy byly bohužel opodstatněné. Ve chvíli, kdy toto druhé vydání odchází do tisku, se už většina světa včetně Spojených států potýká s finanční a hospodářskou krizí, která se té velké podobá ještě mnohem víc než problémy asijských ekonomik v devadesátých letech.

Ekonomické potíže, jaké Asie zakoušela v průběhu předchozího desetiletí a které nyní prožíváme my všichni, představují přesně ten fenomén, který jsme považovali za vyřízený, protože mu umíme předcházet. V oněch neblahých starých časech se velké, vyspělé země řízené stabilními vládami – jakou byla ve 20. letech třeba Velká Británie – nedokázaly vyrovnat s vleklými obdobími stagnace a deflace, nicméně v době mezi Johnem Maynardem Keynesem a Miltonem Friedmanem jsme měli za to, že už o věci víme dost, aby se nic podobného víckrát nestalo. Menší země, jako třeba Rakousko v roce 1931, sice musely čelit finančním otřesům a nedokázaly si udržet kontrolu nad vlastním hospodářstvím, my ale dnes od nanejvýš erudovaných bankéřů a vládních činitelů (o Mezinárodním měnovém fondu ani nemluvě) očekáváme, že obratem vytvoří a navzájem sladí záchranné balíčky, které takovou krizi zkrátí dřív, než se stačí rozvinout. Ústřední vlády – tak jako vláda Spojených států v letech 1930–31 – kdysi možná jen bezmocně přihlížely, jak se jejich bankovní systémy hroubí, nicméně v moderním světě, kdy jsou bankovní vklady pojištěny a centrální banka připravena urychleně nalít do ohrožených institucí obrovské částky, se takovému vývoji dá zabránit. Žádný soudný člověk sice nemůže předpokládat, že věk ekonomických nejistot je definitivně za námi, nicméně ať nás v budoucnu čekají jakékoli problémy, byli jsme si dlouho jisti, že se rozhodně nebudou podobat těm z přelomu dvacátých a třicátých let 20. století.

Před deseti lety jsme si ale měli uvědomit, jak nemístné je naše sebevědomí. Japonsko prožilo většinu 90. let v ekonomické pasti, která Keynesovi a jeho současníkům musela připadat důvěrně známá. A menší asijské ekonomiky se tehdy přehouply z konjunktury do strmého pádu takřka přes noc – příběh té pohromy vypadá jako převzatý z dob finanční krize let třicátých.

V té době jsem o věci uvažoval takto: byl to jakýsi bacil moru, o němž se už dlouho předpokládalo, že nad ním moderní medicína zví-

těžila, ale on se objevil znovu a navíc v podobě odolné vůči všem obvyklým antibiotikům. V úvodu k prvnímu vydání jsem napsal toto: „Novým neřešitelným tlakům zatím padl za oběť pouze omezený počet lidí; ti z nás, kteří měli dosud štěstí, by však byli hloupí, kdyby urychleně nehledali nové léky a profylaktické prostředky – vše, co je třeba, abychom se příští obětí nestali my všichni.“

Jenže jsme byli hloupí. A teď tu máme mor.

Nemalá část textu tohoto nového vydání se věnuje asijské krizi devadesátých let 20. století, která, jak se ukazuje, byla pouhou předehrou globální krize, jež přichází nyní. Zároveň jsem ale přidal mnoho nového materiálu, abych osvětlil, jak se mohlo stát, že to dnes ve Spojených státech vypadá stejně jako před deseti lety v Japonsku, že se situace na Islandu podobá situaci v Thajsku a že se země, jež v 90. letech prošly krizí, ocitly na okraji propasti znovu.

O TÉTO KNIZE

Dovolte, abych hned zkraje podotkl, že tato kniha je v zásadě analytické pojednání. Nezabývá se ani tak tím, co se stalo, jako spíše, proč se tak stalo; podle mého je důležité pochopit, jak k této katastrofě vůbec mohlo dojít, jak se její oběti mohou opět postavit na nohy a jak zabránit jejímu opakování. Konečným cílem tedy je, jak říkáme na obchodních školách, vytvořit případovou studii – ujasnit si, jak celou tuto problematiku uchopit.

Snažil jsem se nicméně vyhýbat suše teoretickému výkladu. Nenajdete tu žádné rovnice, složité grafy a (jak doufám) žádný nesrozumitelný žargon. Jako ekonom těšící se jistému renomé samozřejmě dovedu psát texty, kterým nikdo nerozumí. Právě takové nesrozumitelné spisy – mé vlastní i mnohých dalších teoretiků – mi pomohly dospět k názorům, které zde prezentuji. Svět teď ale potřebuje poučený zásah a dopracovat se k němu předpokládá prezentovat myšlenky tak, aby se staly přístupné co nejširšímu okruhu zainteresovaných osob, nejen hrstce ekonomů s akademickými tituly. Rovnice a grafy ekonomické teorie nebývají většinou ničím víc než berličkou usnadňující budování intelektuální konstrukce. Jakmile tato stavba dospěje do určitého bodu, můžeme oporu odstranit a zůstanou opět pouhá slova.

Jak také můžeme vidět, hlavním cílem je sice v tomto případě analýza, ale mnohé z toho, o čem se na těchto stránkách píše, zahrnuje příběhy ze života. Zčásti proto, že příběh – ony partie, které popisují nějaké konkrétní události – bývá zhusta výstižnou ilustrací jevu, kterému se studie případu snaží porozumět. (Každý „fundamentalistický“ názor na hospodářskou krizi, který říká, že na jednotlivé ekonomiky pouze dopadl zasloužený trest, se například musí vyrovnat s velmi zvláštní shodou okolností, že v průběhu posledních několika měsíců se propadlo do recese tolik zdánlivě zcela nesouměřitelných ekonomik.) Víím také dobře, že příběh dodává jakékoli snaze o vysvětlení tolik potřebný kontext a že lidé většinou netrávili posledních osmnáct měsíců před zveřejněním této publikace pouze tím, že by se zatajeným dechem sledovali rozvíjející se drama. Ne každý si vzpomene, co v roce 1997 řekl premiér Mahathir v Kuala Lumpur, a ne každý si to dá do souvislosti se závěrem, k němuž o rok později v Hongkongu dospěl Donald Tsang; tato kniha vám osvěží paměť.

A nyní několik slov ke stylu, jakým je kniha napsaná. Autoři zabývající se ekonomickými tématy mívají často sklon tvářit se nanejvýš důstojně, což je pokušení, jemuž podléhají obzvlášť tehdy, když je téma takto závažné. Ne že by události, o které se zajímáme, nebyly důležité, někdy dokonce mohou být i otázkou života a smrti. Přesto různí teoretikové žijí až příliš často v domnění, že je-li téma vskutku naléhavé, musí k němu přistupovat s chmurnou vážností, že jsou-li věci takto velké, je třeba o nich psát velkými slovy a žádná neformálnost či lehcí tón se nepřipouští. Jak se ale ukazuje, pochopit nové a dosud neznámé jevy přímo předpokládá ochotu pohrávat si s nápady. A slovo „pohrávat“ zde používám záměrně: hlubokomyslně se tvářící akademici beze špetky smyslu pro humor obvykle nevnosou čerstvý vítr ani do ekonomiky, ani do žádného jiného oboru. Dejme tomu, že prohlásím: „Japonsko má zásadní problém, neboť jeho státem prosazovaný model růstu vede ke strukturální nepružnosti.“ Co vy na to? Neřekl jsem v podstatě vůbec nic! V nejlepším případě jsem pouze naznačil, že problémy jsou nanejvýš vážné a jednoduché odpovědi neexistují, což je odhad, který může být zcela mylný. Na druhou stranu mohu japonský problém ilustrovat zábavnou historkou o různých peripetiích fungování spolku pro vzájemné hlídání dětí (ta se skutečně na několika mís-

tech v knize objeví). Možná to zní hloupě, třeba takový nedostatek vážnosti uráží váš jemnocit, ale tato odlehčenost má svůj dobrý důvod: přepne proud myšlenek na jiný kanál a napoví, že v tomto případě možná opravdu existuje nějaké překvapivě prosté řešení alespoň části japonského problému. Neočekávejte proto smrtelně vážnou, důstojně se tvářící knihu. Její cíle jsou sice nanejvýš seriózní, nicméně styl psaní je tak prostý, jak to jen jeho předmět vyžaduje.

Vydejme se tedy na cestu a podívejme se na svět, jak se nám jevil ještě před pár roky.

„Ústřední problém byl vyřešen“

Předsednický projev na výroční konferenci Americké ekonomické společnosti (American Economic Association) přednesl v roce 2003 Robert Lucas, profesor chicagské univerzity a nositel Nobelovy ceny za ekonomii pro rok 1995. Vysvětlil, že makroekonomie jako vědní obor vznikla v reakci na Velkou hospodářskou krizi, a poté prohlásil, že na tomto poli je třeba postoupit dál: „Z praktického hlediska byl už ústřední problém prevence deprese vyřešen.“

Lucas netvrdil, že hospodářský cyklus, ono nepravidelné střídání recesí a konjunktur, které známe přinejmenším z posledních sto padesáti let, je za námi. Tvrdil nicméně, že tento cyklus byl zkrocen do té míry, že výhody jakéhokoli dalšího usměrňování by už byly zcela zanedbatelné – uhlazování výkyvů v hospodářském růstu, prohlásil, by pro veřejné blaho mělo pouze marginální přínos. Nastal proto čas zaměřit se na takové věci, jako je dlouhodobý hospodářský růst.

Lucas nebyl sám, kdo soudil, že prevence hospodářské deprese je vyřešený problém. Ben Bernanke, bývalý profesor Princetonské univerzity, který se stal členem dozorčí rady Federálního rezervního systému (centrální banky Spojených států) a vbrzku jej čekalo jmenování do funkce předsedy rady jeho guvernérů, přednesl hned následujícího roku pozoruhodně optimistický projev nazvaný „Velká zdrženlivost“ (The Great Moderation), v němž podobně jako Lucas velmi fundovaně dovozoval, že moderní makroekonomická politika problém hospodářského cyklu již vyřešila – či přesněji řečeno, omezila jej do té míry, že se stal spíše podružností než otázkou prvořadého významu.

Při pohledu zpět z doby o pouhých pár let pozdější, kdy se většina světa zmítá ve spárech finanční a ekonomické krize, která až příliš okatě připomíná krizi let třicátých, zní toto optimistické prohlášení téměř neuvěřitelně domýšlivě. Na tomto optimismu je obzvlášť zarážející,

že ekonomické problémy silně upomínající na Velkou hospodářskou krizi se v průběhu devadesátých let 20. století objevily v řadě zemí včetně Japonska, druhé nejsilnější ekonomiky světa.

Potíže věštící depresi se na počátku tohoto desetiletí ještě nedotkly Spojených států, přičemž vše zároveň nasvědčovalo tomu, že inflace – bič sedmdesátých let 20. století – je konečně spolehlivě pod kontrolou. Relativně příznivé ekonomické zprávy docházely navíc za okolností, které vzbuzovaly optimismus: zdálo se, že svět je tržnímu hospodářství nakloněn víc než kdy jindy za posledních devadesát let.

KAPITALISMUS TRIUMFUJÍCÍ

Tato kniha je o ekonomice, ta ale vždy funguje v určitém politickém kontextu. Svět, jak se jevil ještě před pár lety, nelze pochopit bez toho, abychom vzali na vědomí klíčovou politickou událost devadesátých let 20. století – zhroucení socialismu nikoli pouze jako ideologie jedné vládnoucí strany, nýbrž i jako myšlenky schopné rozněcovat lidskou mysl.

Tento pád kupodivu započal v Číně. Skutečnost, že Teng Siao-pching uvedl svůj národ na cestu ke kapitalismu už v roce 1978, pouhá tři léta po vítězství komunistů ve Vietnamu a jen dva roky po vnitropolitické porážce skalních maoistů, kteří chtěli obnovit kulturní revoluci, dodnes ohromuje. Teng možná do všech důsledků neodhadl, kam až může jeho země touto cestou dospět. Zbytku světa nepochybně trvalo hodně dlouho, než pochopil, že miliarda lidí tichou cestou opustila ideologii marxismu. Dosah čínské proměny si Teng zřejmě plně neuvědomoval ještě ani na počátku devadesátých let 20. století. V ekonomických bestsellerech té doby se také světová ekonomika stále ještě prezentovala jako kolbiště, na němž se střetávají zájmy Evropy, Ameriky a Japonska, a pokud vůbec někdo uvažoval o Číně, pak jen jako o menším hráči, snad pouhé součásti rodícího se měnového bloku jenu.

Všichni si nicméně jasně uvědomovali, že se něco změnilo, a to „něco“ bylo zhroucení Sovětského svazu.

Nikdo doopravdy nechápe, co se vlastně se sovětským režimem stalo. Z dnešní perspektivy na celý systém pohlížíme jako na jakousi stavbu stojící na vratkých základech a předem odsouzenou k pádu.

Přesto to byl režim, který se udržel u moci po celou dobu občanské války i během hladomoru, režim, který za cenu strašlivých ztrát dokázal porazit nacisty a který byl schopen natolik zmobilizovat vědecké i průmyslové kapacity, že dokázal soupeřit s Amerikou o jadernou převahu. Jak to, že skončil tak náhle a neslavně, zůstane zřejmě jednou z velkých záhad politické ekonomie. Jeho pád byl možná prostě jen otázkou času – revoluční zápal a především ochota vraždit ve jménu vyššího dobra své odpůrce zřejmě nevydrží déle než několik málo generací. Režim možná postupně podkopala i sveřepá neochota kapitalismu projevit náležitý stupeň rozkladu. Mám na to svou vlastní teorii, která nevychází z žádného konkrétního svědectví, a sice že zrod asijských kapitalistických ekonomik nenápadně, zato však hluboce demoralizoval sovětský režim tím, že znevěrohodnil jeho tvrzení o historii stojící na jeho straně. Tomuto procesu bezesporu napomohla úmorná válka v Afghánistánu, kterou nebylo možné vyhrát, jakož i očividná neschopnost sovětského průmyslu udržet krok s masivním zbrojením, jež rozpoutal Ronald Reagan. Ať byly příčiny jakékoli, v roce 1989 se sovětské panství ve východní Evropě jako mávnutím kouzelného proutku zhroutilo a v roce 1991 je následoval i sám Sovětský svaz.

Důsledky tohoto zhroucení pocítil zjevně i skrytě celý svět. Vše tedy jako by jen dotvrzovalo ekonomickou i ideologickou převahu kapitalismu.

Především se hned několik stovek milionů lidí, kteří až dosud žili pod vládou marxistického režimu, stalo ze dne na den občany států připravených přenechat volnou ruku trhu. Jak se poněkud překvapivě ukázalo, byla tato skutečnost tím nejméně významným důsledkem zhroucení sovětského systému. Navzdory všem očekáváním se „transformační ekonomiky“ východní Evropy nestaly obratem tygry na světových trzích, ani vyhledávanou cílovou destinací zahraničních investic. Právě naopak procházely velmi tíživým obdobím transformace: například NDR se stala jakýmsi německým protějškem italského Mezzogiorna, trvale zaostalého regionu, který je stálým zdrojem sociálních i fiskálních problémů. Teprve nyní, téměř po dvaceti letech od pádu komunismu, se zdá, že několik zemí – Polsko, Estonsko a Česká republika – konečně začíná slavit nějaké úspěchy, přičemž samo Rusko se pro zbytek světa stalo překvapivě silným ohniskem finanční i politické nestability. Tento příběh si však ponechme do šesté kapitoly.

Dalším přímým důsledkem zhroutilí Sovětského systému bylo, že se mnohé vlády, které až dosud spoléhaly na jeho štědrost, musely postavit na vlastní nohy. Vzhledem k tomu, že odpůrci kapitalismu na Západě si některé z těchto režimů v minulosti velmi idealizovali a vzhlíželi k nim jako k zářným vzorům, napomohlo náhlé zchudnutí těchto zemí a s ním související nahlédnutí míry jejich předchozí závislosti na sovětském Rusku podlomení životaschopnosti všech těchto hnutí. V době, kdy se Kubánci těšili pověsti národa hrdinů, který sám a se zatřetími pěťmi vzdoruje moci Spojených států, představovali pro revolucionáře v celé Latinské Americe přitažlivý symbol – nepochybně mnohem vábnější než šediví byrokrati v Moskvě. Bída post-sovětské Kuby nejenže přinesla deziluzi, ale dostavilo se i pro mnohé bolestné poznání, že heroický postoj umožnila v minulosti právě jen masivní podpora oněch zmiňovaných šedivých byrokratů. Některé radikály, zvláště jihokorejské studenty, fascinoval až do devadesátých let 20. století přes všechnu svou přízračnost i severokorejský režim, nicméně od té doby, co jeho obyvatelstvo doslova strádá hladu, protože už od Sovětského svazu nedostává žádnou pomoc, jeho kouzlo jaksi pominulo.

Jiným víceméně přímým důsledkem pádu sovětského režimu bylo vymizení mnoha radikálních hnutí, která přes veškerá halasná ujišťování, že reprezentují čistší revoluční étos, mohla ve skutečnosti existovat pouze proto, že jim Moskva poskytovala zbraně, výcvikové tábory a peníze. Evropané rádi zdůrazňují, že radikální teroristé sedmdesátých a osmdesátých let – Bader-Meinhofová v Německu či Rudé brigády v Itálii – o sobě odjakživa prohlašovali, že právě oni jsou ti praví marxisté, kteří se starými zkorumpovanými komunisty v Moskvě nemají nic společného. Přesto víme, že byli na pomoci sovětského bloku životně závislí a jakmile zdroj této pomoci vyschl, přestala existovat i tato hnutí.

Potupný konec Sovětského svazu však především rozmetal sám socialistický sen. Sto padesát let sloužila ústřední idea socialismu – každý podle svých možností, každému podle jeho potřeb – jako intelektuální argument těm, kdo se nehodlali spokojit s tím, co jim přidělila ruka trhu. Nacionalističtí vůdcové se zaštiťovali socialistickými ideály, kdykoli potřebovali zabránit přílivu cizích investic nebo se vyvléknout z povinnosti splácet zahraniční dluhy, odbory používaly socialistickou rétoriku, vždy když požadovaly vyšší mzdy, a dokonce

i podnikatelé se vágně dovolávali socialistických zásad, když se domáhali uvalení cel či výplaty různých podpor. A ty vlády, které se navzdory všem výhradám přece jen odhodlaly zavést více či méně volný trh, tak činily opatrně, jakoby s ostychem, protože se obávaly, že pokud by ponechaly vše jen na tržních silách, mohlo by jim obyvatelstvo vytýkat příliš krutou, nelidskou a antisociální politiku.

Kdo ale dnes může zcela vážně mluvit o socialismu? Jako příslušník generace poválečného baby-boomu ještě pamatuji doby, kdy měla idea revoluce – statečných jedinců posouvajících běh dějin vpřed – jakous takous odezvu. Dnes by horování pro socialismus vyznělo jako špatný vtip: po všech těch čistkách a gulazích zůstalo Rusko stejně zaostalé a zkorumpované jako dřív; po všech Velkých skocích a Kulturních revolucích Čína nakonec dospěla k závěru, že nejvyšším dobrem je vydělávat peníze. Jistě, dosud žijí radikální levičáci, kteří sverepě hlásají, že pravý socialismus ještě nebyl nastolen. A existují i umírnění levičáci, kteří mnohem věrohodněji tvrdí, že člověk může odmítnout marxismus-leninismus, aniž by se nutně musel stát žákem Milтона Friedmana. Pravda je ovšem taková, že opozice vůči kapitalismu ztratila dech.

Vůbec poprvé od roku 1917 dnes žijeme ve světě, kde jsou vlastnická práva a volný trh chápány jako základní principy a nikoliv jako nutné zlo a kde jsou nepříjemné aspekty tržního hospodářství – společenská nerovnost, nezaměstnanost a nespravedlnost – přijímány jako nezvratné skutečnosti. Stejně jako ve viktoriánské době má kapitalismus pevnou pozici nejen pro své úspěchy – které jsou, jak za okamžik uvidíme, velmi hmatatelné –, ale i proto, že dosud nikdo nenabídl přijatelnou alternativu.

Tento stav nepotrvá věčně. Přijdou nové ideologie, nové sny. A vynoří se spíše dřív než později, pokud současná ekonomická krize potrvá a bude se prohlubovat. V dané chvíli však světu vládne kapitalismus a nic ho v jeho panství neohrožuje.

ZKROCENÍ HOSPODÁŘSKÉHO CYKLU

Velkými nepřáteli kapitalistické stability jsou odnepaměti válka a ekonomická deprese. Netřeba podotýkat, že válka nás obklopuje pořád, nicméně konflikty, které v první polovině 20. století málem přivodily zánik kapitalismu, byly střety kolosálních rozměrů, kdy proti sobě stály světové velmoci. Dnes už se nezdá příliš pravděpodobné, že by nějaký takový konflikt mohl v dohledné době vypuknout.

Ale co ekonomická deprese? Velká hospodářská krize málem zatočila s kapitalismem i demokracií a víceméně přímo vedla k válce. Po ní ale v průmyslově vyspělém světě následovalo období stabilního ekonomického růstu, které trvalo celou jednu generaci a během něhož byly deprese krátké a mírné a zotavení silná a trvalá. Koncem šedesátých let nezažily Spojené státy hospodářský útlum už tak dlouho, že ekonomové pořadali konference pod heslem „Je už hospodářský cyklus hudbou minulosti?“.

Byla to předčasná otázka. Sedmdesátá léta se stala desetiletím „stagflace“, kdy ekonomikám vévodila kombinace hospodářského poklesu a inflace. Po dvou energetických krizích v letech 1973 a 1979 následovaly vůbec nejhorší recese od třicátých let. V devadesátých letech se otázka hospodářského cyklu vynořila znovu, nicméně – jak jsme právě viděli – Robert Lucas a Ben Bernanke před pouhými několika lety vyrukovali s tvrzením, že světová ekonomika sice může čas od času utrpět menší pokles, ale dny opravdu velké recese, natožpak celosvětové krize, jsou už definitivně za námi.

Co jiného vyvodit z takového tvrzení, než že světové hospodářství v poslední době neprodělalo žádnou hlubší depresi? Abychom si na tuto otázku mohli správně odpovědět, musíme se opět vrátit k teorii a zeptat se, co to vlastně hospodářský cyklus je. A zvlášť proč tržní ekonomiky jako takové vůbec procházejí recesemi?

V žádném případě netvrďme, že odpověď je nasnadě – že recese se objevují vinou toho či onoho, přičemž jde vždy o naši předpojatost. Jestliže se nad věcí zamyslíme – a zvlášť chápeme-li, jak trh funguje, a v zásadě věříme v jeho předpokládanou schopnost udržovat jistou míru rovnováhy mezi nabídkou a poptávkou –, je recese opravdu velice zvláštní věc. To proto, že během ekonomického propadu, zvlášť nějakého skutečně výrazného, se zdá, jako by nabídka byla všude a po-

ptávka nikde. Máme ochotné dělníky, ne však dostatek pracovních míst; máme skvěle vybavené továrny, ale nedostatek objednávek; obchody jsou otevřené, ale zákazníci nikde. Je poměrně snadné pochopit, jak k takovému deficitu v poptávce může dojít u nějakého konkrétního druhu zboží: pokud například výrobci vyrobí záplavu panenek Barbie, ale ukáže se, že zákazníci chtějí spíš panenky Bratz, nemusejí se některé barbíny prodat. Jak se ale může stát, že je nízká poptávka po zboží obecně? Copak lidé nemusejí své peníze za něco utratit?

Lidé, kteří se chtějí smysluplně bavit o recesích, mívají mnohdy problém si vůbec představit, co se v průběhu hospodářského poklesu děje, vtisknout mu poněkud lidské rozměry. Já sám mám jeden oblíbený příběh, který rád dávám k dobru, abych vysvětlil, co to vlastně recese jsou, a tento příběh mi zároveň slouží jako „studnice nápadů“, z níž čerpám náměty pro vlastní úvahy. (Ti, kdo četli mé předchozí knihy, už ho znají.) Je to příběh, který se skutečně stal, třebaže k objasnění japonských potíží ve 3. kapitole použiji jeho zcela imaginární rekonstrukci.

Na ten příběh jsem narazil v článku Joan a Richarda Sweeneyových, který vyšel v roce 1978 pod názvem „Teorie monetarismu a Velká krize svépomocného spolku na hlídání dětí na Capitol Hillu“. Neděste se toho titulu, tohle je míněno zcela vážně.

V sedmdesátých letech byli Sweeneyovi členy spolku, který vznikl za účelem hlídání dětí. Šlo o společenství mladých párů, většinou zaměstnanců Kongresu, kteří si navzájem hlídali děti. Tento spolek byl nezvykle početný – jeho členy tvořilo asi sto padesát manželských párů, což znamená, že měl k dispozici nejen mnoho potenciálních hlídačů, ale také to, že uřídit takovou organizaci – a zvláště zajistit, aby každý pár řádně splnil svůj díl povinností – nebylo vůbec jednoduché.

Stejně jako řada podobných institucí (a dalších barterových struktur), vypořádal se i kapitolský spolek s tímto problémem tak, že vydal stvrzenky – kupony opravňující jejich nositele využít jednu hodinu hlídání. Ti, kdo někomu pohlídali děti, obdrželi od těch, kdo jejich službu využili, příslušný počet kuponů. Tento systém byl vymyšlen tak, aby se nikdo nemohl ulít: automaticky zaručoval, že v průběhu doby bude každý pár hlídat přesně tolik hodin, kolik si sám vybere.

Tak prosté to ale nebylo. Jak se ukázalo, předpokládá takovýto systém, že v oběhu bude kolovat poměrně značné množství kuponů. Páry s několika volnými večery po sobě, které si nehodlají v blízké

budoucnosti někam vyrazit, mají tendenci vytvářet si rezervu do budoucna, přičemž důsledkem tohoto hromadění kuponů je, že jiné páry naopak svou rezervu vyčerpají. Je také zřejmé, že každý pár bude chtít mít průběžně v zásobě dost kuponů, aby si mohl mezi dvěma hlídáními i několikrát vyrazit. Ukázalo se, že vydávání kuponů v kapitolském spolku je poměrně složitá záležitost: páry při vstupu do spolku obdržely určitý počet kuponů a předpokládalo se, že při odchodu je budou mít splaceny, ony ale těmito hlídacími kupony platily i úředníkům, splácely jimi členské příspěvky a tak dále. Details nejsou důležité. Vtip je v tom, že přišel čas, kdy se v oběhu vyskytovalo příliš málo kuponů, než aby to stačilo na uspokojení potřeb všech členů spolku.

Výsledek byl zvláštní. Páry, které usoudily, že nemají dost kuponů, toužily hlídat a nechtělo se jim chodit do společnosti. Rozhodnutí jednoho páru vyrazit si někam ale pro jiný pár znamenalo šanci hlídat, a tak možností hlídání ubývalo, což vedlo k tomu, že si páry ještě více rozmýšlely, zda si někam vyjdou, a šetřily si kupony na nějakou zvláštní příležitost. Šancí hlídat tak dále ubývalo...

Krátce a jednoduše, spolek upadl do recese.

Konec vyprávění. Co tomu příběhu říkáte?

Pokud vás zarazil – neměla snad tohle být kniha o světové hospodářské krizi a ne o nějakém spolku na hlídání dětí? –, pak vám unikla pointa. Jediný způsob, jak se dobrat pochopení nějakého složitého systému, ať je to světové počasí nebo světové hospodářství, je pracovat s modely – zjednodušenými popisy tohoto systému, které, jak doufám, vám pomohou pochopit, jak funguje. Někdy se modely skládají z řady rovnic, jindy to jsou počítačové programy (jako například simulace, které přinášejí předpověď počasí na příští den), nicméně občas mohou připomínat modely letadel, které vývojáři testují v aerodynamických tunelech, jež simulují skutečnost ve zmenšeném měřítku usnadňujícím pozorování a experiment. Kapitolský spolek na hlídání dětí představoval miniaturní model fungování ekonomiky – bylo to vpravdě nejmenší hospodářství, kde se mohla recese projevit. Tento spolek ale zakusil *skutečnou* recesi, stejně jako vztlak na křídlech modelu letadla je skutečný vztlak; a stejně jako chování onoho modelu může vývojářům zprostředkovat zajímavé informace o tom, jak bude létat tryskáč, mohou i nám turbulence ve fungování spolku pro hlídání dětí dát nahlédnout, proč skutečné hospodářství zažívá konjunkturu nebo pokles.

Pokud jste spíše dotčeni než udiveni – máme se přece zabývat vážnými problémy, a já vám tu vykládám nějakou báchorku o mladých úspěšných washingtonských párech z lepší společnosti! –, pak si uvědomte, co jsem napsal v úvodu: trocha lehkovážnosti, ochota pohrávat si s nápady, to není pouhá zábava, ale v těchto dobách věc přímo zásadního významu. Nikdy nevěřte leteckému vývojáři, který si odmítá hrát s modely, a nikdy nevěřte ekonomovi-teoretikovi, který není ochoten experimentovat s ekonomickými modely.

Jak už to tak bývá, poslouží nám příběh o spolku pro hlídání dětí jako velmi účinná pomůcka k pochopení vůbec ne podružných problémů světové ekonomiky. Teoretické modely, které používají ekonomové, jsou převážně matematické konstrukty, které mnohdy vypadají mnohem složitěji než příklad, který jsem uvedl, nicméně ponaučení, které z nich plyne, lze často převést do prostého příkladu podobného historii kapitolského rodičovského spolku (a pokud ne, bývá to často znamení, že s modelem není něco v pořádku). K příběhu o hlídání dětí se v této knize v různých souvislostech ještě několikrát vrátím. Teď se ale podívejme na dva zásadní závěry, které z příběhu plynou – jeden se týká toho, jak takové krize vznikají, a druhý naznačuje, jak je řešit.

Za prvé, proč spolek pro hlídání dětí vůbec sklouzl do recese? Nebylo to proto, že by jeho členové špatně hlídali; ať hlídali dobře nebo špatně, na tom vůbec nezáleželo. Recese nepřišla proto, že by spolek trpěl „kapitolskými hodnotami“ anebo se zapletl do „protekčního hlídání“ či se nedokázal přizpůsobit měnícím se „technologickým“ hlídáním, případně neudržel krok se svými konkurenty. Problém netkvěl ve schopnosti spolku „produkovat“, nýbrž prostě a jednoduše v nedostatku „aktuální poptávky“ – příliš málo se utrácelo za existující zboží (čas věnovaný hlídání dětí), protože lidé se místo toho snažili našetřit si co nejvíc hotovosti (kuponů). Ponaučení, které z toho plyne pro reálný svět, zní, že hospodářský cyklus souvisí jen velmi málo anebo vůbec s našimi ekonomickými přednostmi či nevýhodami – i zdravé hospodářství mohou postihnout zlé časy.

Za druhé, jaké řešení se v tomto případě nabízelo? Sweeneyovi uvádějí, že v případě kapitolského spolku pro hlídání dětí bylo velmi obtížné přesvědčit jeho vedení, které sestávalo převážně z právníků, že jde především o technický problém, který má velmi jednoduché řešení. Vedoucí činovníci spolku věc zprvu řešili, slovy ekonomů, jako

„strukturální“ problém vyžadující přímý zásah – vydalo se tedy nařízení, že každý pár si musí alespoň dvakrát do měsíce vyrazit bez dětí. Nakonec ale převážilo hledisko ekonomů a záležitost se vyřešila zvýšením počtu kuponů v oběhu. Výsledek byl doslova magický: s větším množstvím kuponů k dispozici byly páry mnohem ochotnější si někam vyjít, a poskytl tuž i mnohem více příležitostí těm, kdo chtěli hlídat. HHP spolku – „hrubý hlídací produkt“ – vyjádřený hodinami a počty ohlídaných dětí prudce stoupl. A opět to nebylo proto, že by páry začaly lépe hlídat nebo že by spolek prošel nějakou zásadní reformou – bylo to prostě proto, že se napravilo něco, co působilo jako finanční brzda. Jinými slovy, s recesemi lze bojovat jednoduše tak, že se vytiskne víc peněz, a tímto způsobem se lze s jejich příznaky (obvykle) překvapivě snadno vypořádat.

Vyzbrojeni tímto poznatkem se nyní vraťme k hospodářskému cyklu v reálném světě.

Hospodářství i toho nejmenšího státu je samozřejmě mnohem složitější mechanismus než spolek pro vzájemné hlídání dětí. Kromě jiného lidé ve skutečném světě utrácejí peníze nejen za to, co je momentálně těší, ale investují i do budoucnosti (představte si, že členy zapojujete do spolku ne proto, aby hlídali vaše děti, ale aby třeba postavili novou dětskou hernu). Ve skutečném světě navíc existuje i kapitálový trh, kde ti, kdo momentálně disponují volnými finančními prostředky, je mohou na úrok půjčit druhým. Základní charakteristiky jsou nicméně stejné – recese vzniká za normálních okolností tak, že obyvatelstvo jako celek finanční prostředky ukládá stranou (či jinak řečeno více šetří, než investuje), a lze jí proto čelit obvykle emisí většího objemu bankovek.

V dnešním světě bankovky vydávají centrální banky – Federální rezervní systém (centrální banka Spojených států), Evropská centrální banka, Japonská banka (Bank of Japan) a tak dále. Jejich úkolem je udržovat hospodářství v chodu a podle potřeby vpouštět bankovky do oběhu, anebo je z něj naopak stahovat.

Pokud je to ale takhle jednoduché, jak to, že prožíváme hospodářské poklesy? Proč centrální banky nevytisknou pokaždé dost peněz, aby udržely plnou zaměstnanost?

Před druhou světovou válkou politici jednoduše netušili, co mají dělat. Dnes se prakticky celé spektrum ekonomů od Milтона Friedmana

doleva shodne na tom, že Velkou hospodářskou krizi zapříčinilo zhroucení koupěschopné poptávky a že Federální rezervní systém měl proti ekonomickému propadu bojovat masivními finančními injekcemi. Tehdy to ale zdaleka nebyl konvenční poznatek. Řada prominentních ekonomů se víceméně uchylovala k moralizujícímu fatalismu, který na Velkou hospodářskou krizi pohlížel jako na nevyhnutelný důsledek předchozích excesů a cosi, co lze v podstatě považovat za ozdravný proces. Hospodářské zotavení, prohlásil Joseph Schumpeter, „je opravdové, jen přijde-li samovolně, neboť jakékoli oživení, jež nastává jen v důsledku umělých stimulů, ponechává část úkolu deprese nedokončenou a k nevyřešeným disproporcím pouze přidává nové, své vlastní, které je třeba zase zažehnávat, a celé ekonomice tak hrozí další krize.“

Po válce vzal takovýto fatalismus za své a většina zemí se po celou jednu generaci snažila s pozoruhodným úspěchem hospodářský cyklus aktivně ovlivňovat – recese bývaly mírné a pracovních příležitostí habaděj. Koncem šedesátých let mnozí uvěřili, že hospodářský cyklus už zdaleka nepředstavuje hlavní problém. Dokonce i Richard Nixon sliboval, že ekonomiku jen „doladí“.

Byl to pochopitelně klam a tento tragický omyl politiky plné zaměstnanosti se naplno projevil v sedmdesátých letech. Hýřil-li centrální banka přílišným optimismem, pokud jde o počet pracovních míst, která lze vytvořit, a vpustil-li do oběhu příliš velké množství peněz, dostaví se inflace. A jakmile tato inflace vstoupí příliš hluboko do obecného povědomí, lze ji ze systému vymýtit pouze prostřednictvím jistého období vysoké nezaměstnanosti. Přidejme k tomu nějaký vnější otřes, který prudce zvedne ceny – jako bylo například zdvojnásobení cen ropy –, a je tu recept na ošklivý hospodářský pokles, pokud ne přímo na depresi.

V polovině osmdesátých let nicméně inflace poklesla na přijatelnou úroveň, zásoby ropy byly dostatečně velké a vše nasvědčovalo tomu, že centrálním bankám se daří dostat hospodářství pod kontrolu. Otřesy, jimiž ekonomika prošla, tehdy jako by pouze prohloubily pocit, že jsme celé záležitosti konečně přišli na kloub. Například v roce 1987 zažila americká burza krach – hodnota akcií se za jediný den propadla stejně jako během prvního dne krachu v roce 1929. Centrální banka ale napumpovala do systému finanční prostředky, hospodářství

ani nestačilo zpomalit a Dow-Jonesův index se zase rychle vzpamatoval. Koncem osmdesátých let dělala bankéřům centrální banky starost velmi nízká inflace, nepostřehli tudíž příznaky nastupující recese a se zásahem proti ní se opozdili. Tato recese sice stála George H. W. Bushe prezidentský úřad, ale obvyklý lék na ni nakonec zabral a Spojené státy se přehouply do dalšího období trvalého hospodářského růstu. Koncem devadesátých let se mnozí nerozpakovali tvrdit, že nebyl-li hospodářský cyklus zcela vymýcen, byl rozhodně alespoň zkrocen.

Četné zásluhy na jeho zkrocení si mohli přičíst manažeři finančních institucí. Dosud nikdy v dějinách neobestíralo guvernéra žádné centrální banky takové mystérium jako Alana Greenspana. Panovalo také přesvědčení, že proměna, jakou doznala celková struktura hospodářství, skýtá do budoucna větší záruky trvalé prosperity.

TECHNOLOGIE V ROLI SPASITELE

Z přísně technického hlediska lze mít za to, že moderní informační věk začal, když v roce 1971 začal Intel vyrábět mikroprocesor – základní komponentu počítače založenou na jediném čipu. Výrobky, které tuto technologii zviditelnily – faxy, videohry a osobní počítače –, se masově rozšířily počátkem osmdesátých let. V té době to ale jako žádná revoluce nevypadalo. Většina lidí tehdy předpokládala, že celé odvětví informatiky budou i nadále ovládat mamutí společnosti typu IBM, anebo že všechny nové technologie nakonec potká osud faxu, videorekordéru a videoher: vynaleznou je sice důvtipní Američané, ale prodejné zboží z nich učiní teprve příčinlivá práce bezejmenných japonských výrobců.

V devadesátých letech však již bylo zřejmé, že informační technologie dramaticky změní podobu i charakter našeho hospodářství.

Dosud je možné zachovávat si určitou skepsi ohledně toho, jak velký hospodářský přínos nakonec informační technologie budou mít. Nelze ovšem popřít, že tyto nové technologie viditelněji než co jiného v posledních dvaceti či třiceti letech ovlivnily způsob naší práce. Typický moderní americký zaměstnanec dnes sedí v kanceláři; od roku 1900 až do osmdesátých let zůstal vzhled firemní kanceláře i práce v ní – psaní na stroji, skříň s šanony, zprávy i schůze – v podstatě beze změny. (Až na to, že xerox skoncoval s kopírákem.) Pak se během poměrně krátké

doby všechno změnilo. Dnes najdeme na každém pracovním stole počítač napojený na síť, e-mail i internet, jsme svědky videokonferencí a telemostů. Šlo nepochybně o kvalitativní změnu provázenou vědomím převratného pokroku, jaké by pouhá kvantitativní změna nikdy nepřinesla. A právě toto vědomí pokroku s sebou přinášelo nový pocit optimismu ve vztahu ke kapitalismu.

A co víc, nové průmyslové odvětví oživilo to, co bychom mohli nazvat kapitalistický sen – obraz podnikatele, který přijde s nějakým fantastickým nápadem a po zásluze pohádkově zbohatne. Už od dob Henryho Forda se tato idealizovaná postava podnikatele stále očividněji přesouvala do říše mýtů, protože hospodářství ve stále větší míře ovládaly mamutí korporace, které už neřídili romantičtí průkopníci, nýbrž šediví byrokraté, jaké bychom mohli stejně dobře potkat i ve státní správě. V roce 1968 John Kenneth Galbraith napsal: „Se vznikem novodobých korporací, s rozvojem organizace, jakou vyžadují složité moderní technologie i plánování, a za situace, kdy už vlastní kapitálu firmu osobně neřídí, podnikatel jako soukromá osoba ve vyspělém průmyslovém podniku neexistuje.“ Kdo by se tedy rozplýval nadšením nad kapitalismem, který vypadá více či méně jako socialismus, jen bez jeho sociální spravedlnosti?

Informační technologie však s průmyslovým řádem do základů otráslly. Příběh ekonomiky se stejně jako v 19. století stal příběhem pozoruhodných jedinců – mužů (a alespoň někdy i žen), kteří dostali nějaký fascinující nápad, někde v garáži nebo na kuchyňském stole ho rozpracovali a zbohatli na něm. Časopisy o podnikání začaly být opět zajímavé čtení a úspěch v podnikání náhle lidem připadal natolik obdivuhodný, jak to po většinu 20. století nikdo nepamatoval.

Za této situace padaly ideály volného trhu na úrodnou půdu. O čtyřicet let dříve měli zastánci volného trhu a filozofie ničím neomezovaného podnikání problém s vlastní prezentací: jestliže řekli „soukromá firma“, většina lidí okamžitě pomyslela na General Motors; pokud řekli „podnikatel“, vybavili si lidé muže ve flanelovém obleku s kravatou na krku. V devadesátých letech ale představa, že bohatství je dílem schopností a úspěchu či přinejmenším tvůrčího nadání, slavila comeback.

Ekonomický optimismus ale pramenil především z pozoruhodného růstu prosperity – a to nejen ve vyspělých státech (kde však její přínos

nebyl zdaleka tak výrazný, jak by si člověk přál), nýbrž i v řadě zemí, které mnozí ještě před nedávnem odepisovali jako beznadějně hospodářsky zaostalé.

PLODY GLOBALIZACE

Pojem „třetí svět“ byl původně míněn jako výraz pocitu hrlosti:razil ho Džaváharlál Nehru, který jím označoval země, jež si zachovaly nezávislost a nespojily se ani se Západem, ani se Sovětským svazem. Politický záměr ale brzy zatlačila do pozadí ekonomická realita: obrat „třetí svět“ začal být spojován se zaostalými, chudými, méně rozvinutými zeměmi a postupem doby nabyl významu nikoli oprávněné hrlosti, nýbrž beznaděje. To však změnila globalizace – konkrétně přesun technologií a kapitálu ze zemí s drahou pracovní silou do lokalit, kde je práce levná, což se odrazilo ve výrazném nárůstu exportu zboží s vysokým podílem lidské práce právě z dosud zaostalých států.

Dnes už je obtížné si vzpomenout, jak svět vypadal před příchodem globalizace. Pokusme se ale přesto na okamžik vrátit čas a podívat se na třetí svět, jak vypadal v předchozí generaci (a na mnoha místech zeměkoule vypadá dosud). Třebaže prudký hospodářský růst hrstky malých zemí jihovýchodní Asie začínal přitahovat pozornost už tehdy, byly v té době rozvojové země jako Filipíny, Indonésie či Bangladéš stále ještě v první řadě tím, čím bývaly odjakživa – vývozci surovin a dovozci zpracovaného zboží. Rozsahem skromný, nepřilíš výkonný a dovozními kvótami chráněný zpracovatelský průmysl sloužil většinou pouze domácímu trhu a nabízel jen málo pracovních míst. Populační exploze mezitím nutila zoufalé rolníky obdělávat stále méně úrodná políčka anebo hledat živobytí, kde se dalo – třeba i na skládkách na okraji velkoměst třetího světa.

Při takovém nedostatku pracovních příležitostí bylo možné najmout dělníky v Djakartě nebo v Manile doslova za hubičku. V polovině sedmdesátých let nicméně levná pracovní síla ještě rozvojovým zemím konkurenceschopnost na světových trzích se zpracovaným zbožím nezaručovala. Nesporné výhody ekonomicky vyspělých zemí – jejich infrastruktura a technické know-how, nesrovnatelně větší trhy, blízkost dodavatelů hlavních komponent, politická stabilita i nepřilíš zjevné,